

Verlichting en Frederik de Grote: Verantwoording in het Generallandschulreglement

Bachelorscriptie

Sam Grandjean

S4248406

Dr. R. Ensel

Königlich-Preussisches
**GENERAL-
Land-Schul-
REGLEMENT,**

wie solches
in allen Landen
Seiner Königlichen Majestät
VON Preussen
durchgehends zu beobachten.

De Dato Berlin, den 12. August, 1763.

Magdeburg, gedruckt mit Hechtelischen Schriften.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	4
Hoofdstuk 1: Het verlicht despotisme en Frederik de Grote	11
Hoofdstuk 2: Verantwoording in het Generallandschulreglement	13
Conclusie	17
Literatuurlijst	19

Inleiding

Het Generallandschulreglement was een belangrijk edict dat het onderwijsleven voorgoed veranderde in het achttiende-eeuws Pruisen. Het edict was gericht op hervorming en vernieuwing en in 1763 doorgevoerd door de Pruisische monarch Frederik II van Hohenzollern (1740-1786), ook wel Frederik de Grote genoemd. In deze scriptie wordt het edict centraal gesteld en geprobeerd aan te duiden hoe Verlichting en politiek met elkaar verbonden waren in de achttiende eeuw. Verlicht despotisme is een vorm van monarchie waarin dit verband essentieel is. De verschillende theorieën over verlicht despotisme werpen elk een ander licht op deze vorm van monarchie die in de achttiende eeuw opkwam. Deze theorieën zijn echter vaak erg algemeen en raken al snel los van het daadwerkelijke geanalyseerde bronnenmateriaal. Politieke documenten en edicten uit deze tijd kunnen een vertekend beeld geven van de werkelijkheid, maar dat is niet een reden om ze links te laten liggen in onderzoek naar deze politieke bestuursvorm. Deze edicten en documenten kunnen juist inzicht geven in de wijze waarop de vorst poogt om bepaalde politieke besluiten te verantwoorden. Omdat deze scriptie zich focust op een politieke besluitvoering in een specifiek gebied, kan er genoeg tijd besteed worden om de relatie tussen Verlichting en achttiende-eeuwse politiek voor een groot deel uit te pluizen. Het Generallandschulreglement is een edict dat het onderwijs moest hervormen, en onderwijs is een belangrijke component van de Verlichting. Met goed onderwijs kunnen volgens de verlichte denkwijze mensen verlicht worden, onwetendheid bevochten worden en nieuwe betere onderdanen gevormd worden. Door te kijken naar hoe het Generallandschulreglement werd verantwoord door Frederik de Grote, wordt in deze scriptie geprobeerd aan te tonen hoe ideeën van de Verlichting hun weg vonden in onderwijshervormingen van de verse Pruisische monarchie. Om dit goed te kunnen doen, moet er eerst stil gestaan worden bij het historisch debat rondom verschillende zaken die aan dit onderwerp gekoppeld zijn. Deze zijn opeenvolgend: Verlichting, verlicht despotisme en het Generallandschulreglement.

Status Quaestionis

De Verlichting

Over de Verlichting is in de loop der jaren veel geschreven, maar de Verlichting definiëren blijft een netelige kwestie. Zelfs ten tijde van de Verlichting werd dit al zo ervaren, getuige de prijsvraag die het tijdschrift *Berlinische Monatschrift* uitschreef in 1783: 'Wat is Verlichting?' Grote filosofen – onder wie Immanuel Kant (1724-1804) – probeerden een antwoord te formuleren op deze vraag. Kant gaf in zijn essay veel verschillende definities, omdat hij de Verlichting zag als een gecompliceerd proces dat overal anders verliep en zich kenmerkte door tegenstrijdigheden en problemen.¹

Dat de Verlichting een ingewikkeld begrip is blijkt ook uit de latere historiografie. Omdat er hier geen plaats is voor een uitgebreide historiografische weergave van de Verlichting en het onderwerp verder niet uitgebreid aan bod komt in deze scriptie volstaat een kort overzicht van de belangrijkste werken. Een van deze werken is geschreven door de filosoof Ernst Cassirer, dat voor het eerst gepubliceerd werd in 1932 en waarin de Verlichting werd beschreven als een filosofische eenheid die vooral gedomineerd werd door de grote denkers Kant en Gottfried Wilhelm Leibniz.² Door het als een voornamelijk filosofisch iets te zien, impliceert Cassirer dat de Verlichting apolitiek is. Tegenwoordig zien historici dit heel anders, de Verlichting wordt vaak als algemene geschiedenis gezien en men focust zich ook vaak op de politieke uitwerking van de Verlichting.

Net als Cassirer zag de Amerikaans historicus Peter Gay de Verlichting als een eenheid. In zijn interpretatie van de Verlichting van 1966 definieert Gay het programma van de Verlichting als de zoektocht naar vrijheid en progressie, bepaald door een kritisch gebruik van rede dat de relatie tussen de mensheid en de samenleving moest veranderen. Gay erkent ook al dat de Verlichting niet per se alleen maar in het centrum van Europa plaatsvond, maar ook in Oost-Europa en zelfs in delen van Noord- en Zuid-Amerika in werking trad.³ Recentere studies behandelen de Verlichting in een ander licht. Dit geldt bijvoorbeeld voor Brits historicus Jonathan Israel die in zijn controversiële

¹ Dorinda Outram, *The Enlightenment* (Cambridge, 2011) 1-2.

² Ernst Cassirer, *The Philosophy of Enlightenment* (Princeton, 1951).

³ Peter Gay, *The Enlightenment : an interpretation* (New York, 1977). Na het werk van Gay dat de Verlichtingshistoriografie van de jaren zestig domineerde werden er in de jaren zeventig studies gepubliceerd die de uitwerking van de Verlichting buiten Europa behandelden, zoals Henry F. May, *The Enlightenment in America* (Oxford, 1976) en Alfred O. Aldridge, *The Ibero-American Enlightenment* (Champaign, 1971).

studies van 2001 en 2012 de vroege radicaliteit van de Verlichting benadrukte.⁴ Ook de historicus Thomas Munck bracht in 2000 kanttekeningen aan bij de traditionele benadering van de Verlichting: het zou niet alleen iets van de bovenlaag zijn, maar haar effect was wijdverspreid in de hele maatschappij.⁵ Kortom, de Verlichting is vaak behandeld door historici en is geplaatst in veel verschillende mallen van betekenis.⁶ Het is een complex concept, maar voor deze scriptie wordt de Verlichting gezien als een ideeënwereld die nieuwe idealen met zich meebracht, deze idealen hadden hun effect op de politiek en maatschappij van het achttiende-eeuwse Europa. Met betrekking tot het onderwijs is de studie van Harvey Chisick (1981) nog een belangrijke studie, omdat dit werk een overzicht weergeeft van wat de grote Franse filosofen over het onderwijs dachten in de achttiende eeuw.⁷

Het verlicht despotisme:

Het verlicht despotisme is een term voor een vorm van regeren die vaak met de Verlichting gekoppeld wordt, in hoeverre er sprake was van een dergelijk verband in de achttiende eeuw is nog maar de vraag. Wat hebben historici in de loop der jaren gesteld over de term verlicht despotisme?

In de negentiende eeuw begonnen historici zoals Wilhelm Roscher en Reinhold Koser de term verlicht despotisme te gebruiken om te refereren naar een vorm van monarchie die beïnvloed was door verlichtingsideeën. Ze zagen dit verlicht despotisme vooral opkomen in Duitstalig Europa, in het bijzonder in het Pruisen van Frederik de Grote. Beide historici zijn echter Duits en dat zij het verlicht despotisme voornamelijk als een Duits fenomeen zien zou te verklaren kunnen zijn uit de negentiende-eeuwse nationalistische context waarin beide historici schrijven. Roscher beargumenteerde dat het verlicht despotisme de eindfase was in de evolutie van de monarchie die sinds de confessionele conflicten van de zestiende eeuw aan de gang was.⁸

Deze definitie van verlicht despotisme kreeg echter weinig navolging in West-Europa. Na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werden nieuwe pogingen ondernomen om de relatie tussen Verlichting en monarchieën te definiëren. In 1937 deed de Internationale Commissie voor Historische Wetenschappen een poging. Haar secretaris Michel L'Heritier produceerde een concept waarin de

⁴ Jonathan I. Israel, *Radical enlightenment : philosophy and the making of modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001) en *A revolution of the mind : Radical Enlightenment and the intellectual origins of modern democracy* (Princeton, 2012).

⁵ Thomas Munck, *The Enlightenment* (Londen, 2000).

⁶ Voor een uitgebreidere weergave van de historiografie van de Verlichting zie: Outram, *The Enlightenment*, 1-10 en: Sebastian Conrad, 'Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique', *The American Historical Review* 117:4 (2012), 999-1027 voor een niet westers gecentraliseerde historiografie.

⁷ Harvey Chisick, *The Limits of Reform in the Enlightenment: Attitudes toward the Education of the Lower Classes in the Eighteenth-Century France* (New Jersey, 1981).

⁸ Reinhold Koser, 'Die Epochen der Absoluten Monarchie in der Neueren Geschichte', *Historische Zeitschrift* 61 (1889), 246-87.

relatie tussen Verlichting en monarchieën vooral gezien werd op basis van invloed van Franse denkers op monarchieën. Filosofen zoals Voltaire, Diderot, Rousseau en Condorcet kregen hier een centrale rol. Het idee van een Franse intellectuele basis werd vervolgens zeer invloedrijk.⁹

Na 1945 kwam er echter steeds meer kritiek op dit concept van verlicht despotisme. Het werd anachronistisch gevonden, de term verlicht despotisme werd door geen enkele vorst zelf gebruikt en werd überhaupt nauwelijks gebruikt in de achttiende eeuw. Bovendien is het moeilijk om aan te duiden dat een achttiende-eeuwse monarch 'despotisch' heerste, dat wil zeggen: niet begrensd door de wet en zonder protest van elite groepen en instituties. In alle achttiende-eeuwse staten was er immers wel sprake van een meer of mindere mate van invloed van een parlement of aristocratie. Het door L'Heritier gecreëerde concept was een monolithisch concept. Het moest toepasbaar zijn op bijna alle staten, maar na 1960 werd de Verlichting - en dus ook het verlicht despotisme - steeds meer gezien als verschillend per staat en regio. Een laatste kritiekpunt van sceptici was dat niet duidelijk aangewezen kon worden welke politieke besluiten van de zogenoemde verlichte despoten voortkwamen uit ideeën van de Verlichting.¹⁰

In 1970 bereikte het scepticisme over verlicht despotisme, en over de mogelijkheid om de relatie tussen de Verlichting en monarchieën te onderzoeken, een hoogtepunt. Daarbij werden de sceptici zelf onder vuur genomen. De Italiaanse historicus Franco Venturi liet bijvoorbeeld aan de hand van teksten van achttiende-eeuwse Italiaanse economen en historici die ook politieke adviseurs waren duidelijk zien dat verlichtingsideeën wel degelijk gekoppeld konden worden aan politieke besluiten.¹¹

Het marxisme dat in de jaren zeventig op de top van haar intellectuele en politieke invloed zat, had een eigen kijk op het verlicht despotisme. Achttiende-eeuwse monarchen werden volgens marxisten opgezadeld met de onmogelijke opgave om feodalisme en kapitalisme, en aristocratie en bourgeoisie met elkaar te verzoenen. De Verlichting was enkel de 'ideologische superstructuur' waarin dit gebeurde.¹² Bij deze benadering zijn veel vraagtekens te zetten. In veel Centraal Europese staten was een bourgeoisie nauwelijks aanwezig, en het is ook nog maar de vraag of veel aristocratieën in Europa nog als feodaal zijn te bestempelen in de achttiende eeuw. 'Aristocratie' en 'bourgeoisie' kunnen bovendien niet gezien worden als monolithische groepen en door de

⁹ Michel L'Heritier, 'Le despotisme éclairé, de Frédéric II à la Révolution', *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 9 (1937), 181-225.

¹⁰ Outram, *The Enlightenment*, 29-30. Voor een voorbeeld van een kritisch werk over het verlicht despotisme zie: Betty Behrens, 'Enlightened Despotism', *Historical Journal* 18 (1975), 401-408.

¹¹ Franco Venturi, *Settecento riformatore* (Turijn, 1969).

¹² Voor voorbeelden van Marxistische teksten over het verlichte despotisme raadpleeg: Perry Anderson, *Lineages of the Absolute State* (Londen 1974) of: Horst Möller, 'Die Interpretation der Aufklärung in der Marxistischen-Leninistischen Geschichtsschreibung', *Zeitschrift für Historische Forschung* 14 (1977), 438-472.

Verlichting, tot slot, als enkel een 'ideologische superstructuur' te behandelen, scheidt de marxistische stroming ideeën van politieke handelingen.¹³

Recentere literatuur behandelt verlicht despotisme wel, maar er zijn na de jaren zeventig geen complete studies meer aan het concept gewijd. Een goed voorbeeld is Nicholas Hershalls studie uit 1992. In een klein hoofdstuk in zijn uitgebreide studie over de mythe van het absolutisme, stelt hij over het verlicht despotisme dat haar twee paradoxale componenten begrepen moeten worden als met een verlicht en libertair doel: gericht op vrijheid, gelijkheid, definitie van rechten et cetera, maar dit doel werd behaald met autocratische middelen.¹⁴

Historici zijn het op allerlei vlakken met elkaar oneens als het gaat om de relatie tussen de Verlichting en de monarchieën van de achttiende eeuw. Dorinda Outram, gespecialiseerd in de geschiedenis van de Verlichting, concludeert in haar studie uit 2011 dat de taak van historici nu moet zijn om een relatie tussen de Verlichting en monarchieën aan te duiden op een manier die meer dynamisch, minder anachronistisch en gericht is op de nationale en regionale verschillen van de Verlichting en het verlicht despotisme.¹⁵ Door specifiek te kijken naar een monarchaal edict uit Pruisen, het Generallandschulreglement, zal in deze scriptie geprobeerd worden de relatie tussen Verlichting en monarchie op een dergelijke wijze aan te duiden.

Frederik de Grote

Omdat deze scriptie onderzoekt hoe Frederik de Grote het door hem uitgevaardigde Generallandschulreglement verantwoorde, is het belangrijk om te weten wie Frederik de Grote was. Overgebleven verslagen van tijdgenoten laten zien dat zijn karakter zeer tegenstrijdig was, zoals een brief van de Engelse gezant in Berlijn, James Harris, later Lord Malmesbury, aan de Earl van Suffolk in 1776: 'I have seen the King weep at a tragedy – as an individual he often appears and really is humane, benevolent, and friendly, yet the instant he acts in his Royal capacity these attributes forsake him, and he carries with him desolation, misery and persecution wherever he goes.'¹⁶ Deze tegenstrijdigheid is vervolgens vaak besproken door historici, zoals Theodor Schieder die in 1983 een heel gedetailleerd verslag maakte van de uiteenlopende interesses van de koning, met de ondertitel: 'Ein Koningtum der Widersprüche'.¹⁷ Maar ook in een recentere studie van Giles MacDonogh wordt die tegenstrijdigheid benadrukt. MacDonogh heeft een verhaal van het leven van Frederik II compleet geconstrueerd aan de hand van de verschillende briefwisselingen die de koning heeft

¹³ Outram, *The Enlightenment*, 31-32.

¹⁴ Nicholas Henshall, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy* (Londen, 1992) 191-196.

¹⁵ Outram, *The Enlightenment*, 33.

¹⁶ Brief van 18 maart 1776, in: *Diaries and Correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury, Lord Malmesbury*. Londen 1845, Bd. I, 8.

¹⁷ Theodor Schieder, *Friedrich der Grosse. Ein Koningtum der Widersprüche* (Berlijn, 1983).

gehad en de verschillende documenten die hij heeft opgesteld.¹⁸ Door zijn tegenstrijdige persoonlijkheid is Frederik de Grote door historici op veel verschillende manieren geïnterpreteerd. Zo zagen historici uit de Vormärz, de periode voor het revolutiejaar 1848, Frederik II als de liberale monarch van de bourgeoisie en later in de negentiende eeuw beschreven historici als Leopold von Ranke en Heinrich von Treitschke hem als de schepper van de machtige Pruisische staat die de voorloper was van het Duitse Rijk.¹⁹

In 1944 schreef Leo Gershoy een studie over Frederik de Grote waarin hij de Pruisische koning als een despotische heerser bestempeld. Hoewel zelf verlicht, liet Frederik de Grote volgens Gershoy de Verlichting niet toe tot zijn onderdanen. Een groot deel van de staatskas spendeerde hij aan de militaire macht en hij liet het armste deel van zijn onderdanen de meeste belasting betalen. Het zou volgens Gershoy absurd zijn om Frederiks heerschappij niet aan het begin te laten staan van een ontwikkeling die Pruisen tot een modern geïndustrialiseerde staat maakte. Gershoy ziet het handelen van de koning echter eerder als reactionaire hervormingen dan als een verlicht aangestuurde progressie. Gershoy vat zijn visie als volgt samen: 'The dynamic ruler was in short a reforming reactionary who propounded solutions for the dilemmas of a new age in terms of remedies that were already outmoded for his own.'²⁰

In 1960 formuleerde George Peabody Gooch een positiever oordeel over de Pruisische koning. Door de politieke publicaties van Frederik de Grote na te gaan, schetste Gooch een beeld van de koning als de oprechte eerste dienaar van de staat. Door Gooch's ogen zien we Frederik de Grote als pragmatisch, gericht op de vooruitgang en de veiligheid van zijn staat, maar ook als een pure autocraat. Frederik de Grote was zo overtuigd van zijn eigen kunnen als eerste dienaar van de staat, dat hij zijn eigen gang kon gaan, zonder dat iemand hem kon tegenspreken.²¹

Al eerder in 1955 publiceerde Fritz Hartung een gelijknamig werk, maar deze studie was veel meer relativerend. Hartung plaats Frederiks prestaties en eigenaardigheden in zijn historische context. Zo haalt Hartung het geprezen zinnetje van de verlichte koning: 'de soeverein is de eerste dienaar van de staat' aan. Volgens Hartung was het al een bekend concept in het zestiende-eeuwse Frankrijk om de staat boven de monarch te plaatsen. Hartung beweert dat Frederik de Grote, hoewel hij een verlicht persoon was, nooit daadwerkelijk wat voor zijn armere onderdanen heeft gedaan. Zelfs bij de hervormingen van het onderwijs was Frederik de Grote volgens Hartung niet echt betrokken, hij hield zich niet bezig met het onderwijzen van de massa. Uit alles blijkt volgens Hartung

¹⁸ Giles MacDonogh, *Frederick the Great: a Life in Deed and Letters* (Londen, 1999).

¹⁹ Françoise Forster-Hahn, 'Adolph Menzel's "Daguerreotypical" Image of Frederick the Great: A Liberal Bourgeois Interpretation of German History', *The Art Bulletin* 59:2 (1977), 242-261, alhier 242. Voor meer informatie zie: Leopold von Ranke, *Friedrich II. König von Preußen* (Hamburg 2012) of Heinrich von Treitschke, *Der große König: (Aus d. 1. Teil d. deutschen Geschichte d. 19. Jh.)*, (1928).

²⁰ Leo Gershoy, *From Despotism to Revolution, 1763-1789* (New York, 1944), 85-89.

²¹ George P. Gooch, 'Der aufgeklärte Absolutismus', *Historia Mundi* 9 (1960), 62-74.

dat Frederik de Grote de aristocratie prefereerde en een minachting voor de massa voelde. Hartung concludeerde dat Frederik de Grote niet iemand was die een nieuw pad voor de toekomst opzette, maar dat hij aan het einde stond van een lange lijn van absolutistische monarchen.²²

Natuurlijk zijn er ook recentere werken over Frederik de Grote geschreven, maar dezelfde thema's komen steeds terug; de ene historicus benadrukt meer de despotische kenmerken van de vorst en de andere legt de nadruk op de verlichte kenmerken. Er zijn ook andere studies die de Pruisische monarch in een ander licht behandelen. Zo benadrukt historicus Hubert C. Johnson in een studie uit 1975 dat Frederik de Grote niet alleen regeerde en zet hij uiteen hoe zijn ambtenaren met hem regeerden.²³ Nog veel recenter verscheen de tweedelige bundel, geredigeerd door Bernd Sösemann (2012), die veel verschillende werken over Frederik de Grote bij elkaar zocht en bijeenbracht in deze bundels. Titels uit deze bundel benadrukken weer opnieuw hoe Frederik de Grote telkens weer op een andere manier bekeken kan worden. Zo is bijvoorbeeld: 'Der kinderlose "roi philosophe"' van Thomas Biskup deel van deze bundel maar ook 'Friedrich der Schwache? Ein König im Spiegel seiner Steuerpolitik.'²⁴ Dit laat zien dat wetenschappers verdeeld zijn en blijven: Was hij een vooruitstrevende verlichte dienaar van zijn staat? Of was hij toch meer een despotische heerser en de laatste van een lange lijn van absolutistische vorsten? Wellicht kan het onderzoek naar de relatie tussen Frederik de Grote en zijn Generallandschulreglement een nieuw licht werpen op de eeuwenlange discussie over Frederik II van Hohenzollern.

Het Generallandschulreglement

Het Generallandschulreglement is de brontekst die in deze scriptie geanalyseerd wordt. Dit edict gericht op onderwijshervorming zorgde ervoor dat verplicht basisonderwijs in Pruisen werd ingevoerd. In deze scriptie wordt er gekeken naar hoe het edict werd verantwoord in de tekst van het edict zelf. Aan het edict zelf is niet veel literatuur gewijd. De studie van Wolfgang Neugebauer over de relatie tussen absolutisme en onderwijs van 1696 tot 1806 gepubliceerd in 1992, benadrukt wel dat het Generallandschulreglement een belangrijk edict was voor onderwijsbepalingen in Pruisen, maar omdat Neugebauer zich opzettelijk focust op alle bronnen die niet direct van de staat komen, wordt het edict niet uitgebreid besproken.²⁵ De meest recente studie die dieper ingaat op het document is die van Johan von Horn Melton uit 1988. Melton behandelt het Generallandschulreglement samen met de Allgemeine Schulordnung, een soortgelijk edict dat werd ingevoerd in het Habsburgse Rijk van Maria Theresa (1740-1780). De twee edicten verordenden beiden verplicht basisonderwijs in

²² Fritz Hartung, 'Der aufgeklärte Absolutismus', *Historische Zeitschrift* 180 (1955), 26-31.

²³ Voor meer informatie hierover zie: Hubert C. Johnson, *Frederick the Great and his Officials*, (Londen, 1975).

²⁴ Bernd Sösemann, *Friedrich der Grosse in Europa, Band I en II* (Stuttgart 2012).

²⁵ Wolfgang Neugebauer, *Schule und Absolutismus in Preussen: Akten zum preussischen Elementarschulwesen bis 1806* (Berlijn, 1992).

het hele land.²⁶ Melton benoemt dat deze edicten van bijzondere historische waarde zijn, omdat het de eerste schooledicten zijn die landelijk worden ingevoerd, in plaats van dat ze gericht zijn op specifieke prinsdommen of gemeenten. Daarbij zijn de edicten ook bijzonder, omdat ze zo vroeg al zorgden voor verplichte scholing. In Engeland en Frankrijk gebeurde dit pas in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw. Over het Generallandschulreglement zegt Melton echter dat de implementatie moeilijk verliep. Door factoren zoals economische crisis, te weinig schoolmeesters en een ambtenarenapparaat dat andere prioriteiten had, bleek de implementatie van het edict zeker in de beginjaren in veel prinsdommen en gemeenten praktisch onmogelijk. Melton noemt twee hoofdoorzaken voor het ontstaan van de edicten. Ten eerste het opkomen van het piëtisme een hervormende beweging binnen de Protestantse kerk die gericht was op innerlijke beleving en vroomheid. En ten tweede de groeiende problemen in de landbouw. Boeren kwamen steeds vaker in opstand, men ging ervan uit dat scholing de boeren een moraal zou aanleren en de problemen op de landbouw daardoor zouden afnemen. Melton behandelt de Verlichting of Frederik de Grote als een verlicht despoot niet als een van de redenen voor het vervaardigen van het edict.²⁷

²⁶ Later in deze studie wordt uitgebreid ingegaan op wat er precies in Het Generallandschulreglement verordent wordt.

²⁷ James van Horn Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria* (Cambridge, 1988).

Hoofdstuk 1: het verlicht despotisme en Frederik de Grote

In deze scriptie wordt gekeken naar hoe Frederik de Grote zich verantwoord in het Generallandschulreglement. Er zijn veel persoonlijke correspondentie en politieke documenten van Frederik de Grote beschikbaar voor onderzoek. Door eerst kort te kijken naar deze documenten, wordt een goed beeld geschetst van hoe Frederik de Grote zich in dergelijke documenten verantwoordde en helpt ons een context te creëren waarin we de analyse van het Generallandschulreglement kunnen plaatsen.

In de vele documenten die bewaard zijn gebleven drukt Frederik de Grote zich vaak uit in verlichtingsretoriek. Als de Pruisische koning filosofische principes vond in de geschriften van de Franse denkers, wist hij deze zo naar zijn hand te zetten dat ze in dienst stonden van zijn manier van regeren. Zo prijsde hij religieuze tolerantie omdat hij wist dat zijn koninklijke autoriteit stabiel en machtiger was als er geen religieus conflict was.²⁸ De grootste tegenstrijdigheid waar veel historici tegenaan lopen is dat Frederik de Grote *L'Antimachiavel* schreef voor zijn regeringsperiode begon en zich Machiaveliaans opstelde zodra hij de troon besteeg.²⁹ In zijn anti-machiavelliaans boek spreekt Frederik de Grote zich uit tegen de pragmatische, gevreesde vorst die in *Il Principe* (1513-1515) centraal wordt gesteld, maar uit latere ooggetuigenverslagen en dergelijke bleken uiteindelijk pragmatisch en gevreesd de ideale woorden om Frederiks heerschappij mee te omschrijven. Zo is zijn edict in 1749 die ervoor zorgde dat censuur op ongewenste geschriften en boeken werd hersteld in Pruisen niet te plaatsen in zijn verlicht, anti-machiavelliaans denkbeeld.³⁰ De koning die een uitgebreide briefwisseling onderhield met Voltaire, gaf zelf in enkele documenten een beschrijving van wat hij vond dat een koningschap inhield. Zo schreef hij in 1740 een brief aan Voltaire, vlak nadat hij de troon had overgenomen: 'The ceaseless toil that has fallen to my lot since [my father's] death leaves me scarcely any time for my natural feelings of grief. Since the loss of my father I have come to believe that I ought to devote myself entirely to my country. In this spirit I have worked to the best of my ability to take the promptest and most appropriate measures for the public good.'³¹ In 1746 in de eerste kladversie van zijn *Mémoires pour servir à l'histoire de la maison de Brandebourg*, had Frederik al een meer uitgebreide mening over het koningschap. Hierin noemt Frederik de Grote de balans vinden tussen arm en rijk als een van de obligaties van een koning. Daarbij stelt hij: 'If the

²⁸ Mary Terrall, *The Culture of Science in Frederick the Great's Berlin*, *History of Science* 28:4 (1990) 333-364, alhier 335.

²⁹ Roland Vocke, *Frederik de Grote tussen Verlichting en Absolutisme* (Amsterdam, 1979), 62.

³⁰ Voor een duidelijker beeld van de relatie tussen Frederiks *L'Antimachiavel* en *Il Principe* van Nicólo Machiavelli zie: Nick Trueherz, 'Useful Lies: The Limits of Enlightening the Common Man. Frederick the Great and Franco-German Cultural Transfer', *Intellectual and Political Elites of the Enlightenment* 16 (2014) 58-85, alhier 61-64.

³¹ Uit Voltaire, *Oeuvres Complètes: Correspondance avec les Souverains* (Paris, 1818), 436. Vertaling in Stuart Andrews, *Enlightened Despotism* (Londen, 1967), 123-124.

sovereign has an enlightened mind and an honest heart, he will direct all expenditure for the commonweal and to the greatest advantage of his subjects.³² In zijn eerste politieke testament van 1752, spreidt Frederik de Grote dezelfde ideeën tentoon; zo benoemt hij bijvoorbeeld dat hij als eerste dienaar van de staat zijn land dient en dat hij de middelen en de gelegenheid heeft om nuttig te zijn voor zijn medeburgers.³³ Deze uitspraken van Frederik lijken op één lijn te staan met de ideeën van de Verlichting. Hij beweert dat hij de eerste dienaar van de staat is, zijn eigen wensen en gevoelens buiten beschouwing stelt en als een rationeel wezen zijn verantwoordelijkheid serieus neemt. De Pruisische koning heeft dus een geschiedenis in het verantwoorden van zijn koningschap en besluiten aan de hand van verlichtingsideeën.

Zoals Johnson al in 1975 opmerkte, regeert een koning zijn land niet alleen, ook een verlicht despoot als Frederik de Grote niet. Hij opereerde samen met zijn topambtenaren: ook zij produceerde ideeën, programma's en wetten.³⁴ De man die de opdracht kreeg voor dit onderwijshervormingsedict was Johann Julius Hecker, een theoloog, piëtist, oprichter van de eerste Realschule in 1747 en altijd bezig met onderwijs.³⁵ Aangezien het Generallandschulreglement is opgesteld door Hecker, kan worden bediscussieerd in hoeverre het edict ideeën van de koning zelf bevatte. Maar omdat de koning de opdracht gaf aan Hecker, en vervolgens zelf het plan sanctioneerde, ondertekende en met de Koninklijke stempel voorzag, kan ervan uit worden gegaan dat de visie van Hecker overeenstemde met die van Frederik de Grote.

³² Vertaling en quotatie uit MacDonogh, *a Life in Deed and Letters*, 197.

³³ Transcriptie van de brontekst in het Frans en commentaar in het Duits te vinden in: Georg Küntzel, *Die Politischen Testamente der Hohenzollern*, Bd. II (Berlijn, 1911), 1-84.

³⁴ Johnson, *Frederick the Great*, 2.

³⁵ Max J. Okenfuss, Education and Empire: School Reform in Enlightened Russia, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 27:1 (1979), 41-68, alhier 45.

Hoofdstuk 2: Verantwoording in het Generallandschulreglement

Direct na de derde Silezische oorlog (1756-1763) gaf de koning opdracht aan Johan Julius Hecker en Johan Peter Süssmilch een plan te maken voor een algemene hervorming van basisonderwijs in de Pruisische staat. Hecker nam de leiding over het plan en hij runde het af in juni van 1763. Nadat het plan was goedgekeurd door de koning, werden zo'n 6.000 kopieën van het Generallandschulreglement verspreid onder de dorpen en steden van de staat.³⁶

Kinderen vanaf vijf jaar werden in het edict verplicht om tot hun veertiende jaar deel te nemen aan het Pruisische basisonderwijs. Verder moesten kinderen zes uur per dag aanwezig zijn op school behalve in de zomer. De schoolmeester moest de opkomst van kinderen van alle leeftijden bijhouden om te verzekeren dat geen families hun kinderen thuis hielden. Families die dit wel deden kregen een boete van zestien 'groschen' (ongeveer 192 pfenning). Ten slotte werd er verwacht dat iedere parochie twee keer per jaar een bijdrage zou leveren om armere families te helpen met het betalen van hun schoolgeld (zes pfenning per week). Hoewel in het edict gesteld wordt dat het bedoeld is voor 'alle Unsere Untertanen', gold het oorspronkelijk alleen voor protestanten en plattelandskinderen. Katholieken en stadsburgers werden uitgesloten van de eerste bepalingen.³⁷ Rooms-katholieken uit steden en dorpen van het pas veroverde Silesië en het Graafschap Glatz verkregen deze rechten pas na een verordening in 1765.³⁸ Frederik de Grote die vaak geprezen werd voor zijn religieuze tolerantie, had dus twee jaar nodig om zijn katholieke onderdanen te betrekken bij zijn levenswijzigende hervormingen in het onderwijs. Het Generallandschulreglement was echter wel het eerste schooledict dat op een statelijk niveau werd uitgevoerd, en haar bepalingen bleven stand houden tot ver in de negentiende eeuw.

Het centrale doel van deze studie is kijken hoe het Generallandschulreglement wordt verantwoord in het edict zelf. Eerder hebben we al gezien dat Frederik de Grote in meer documenten verantwoording aflegde voor zijn daden als koning en dat daarin veel verlichtingsideeën zijn te vinden. De introductie van het Generallandschulreglement geeft al veel verantwoording van het edict weer:

'Schun kund und fügen hiemit jedermänniglich zu wissen: Demnach Wir zu Unserm höchsten Misfallen selbst wahrgenommen, das das Schulwesen und die Erziehung der Jugend auf dem Lande bisher in dussersten Verfall gerathen und insonderheit durch die Unerfahrenheit der

³⁶ Horn Melton, *Absolutism*, 174.

³⁷ Horn Melton, *Absolutism*, 174-175.

³⁸ Het document is te vinden in: Karel A. Menzel, *Die drei Königlich Preussischen Schul-Reglements: Mit anhang mehrerer das Erziehung und Schulwesen betreffender Gesetze und Verordnungen* (Breslau, 1839), 36.

mehresten Kuster und Schulmeister die jungen Leute auf den Dörfern in Unwissenheit und Dummheit aufwachsen[...]³⁹

De regering van Pruisen nam waar dat het onderwijs en de opvoeding van de jeugd op het platteland in 'dussersten Verfal' is beland. De onwetendheid en domheid op het platteland, die veroorzaakt was door de onervarenheid van de schoolmeester, werd gegeven als hoofdreden voor het invoeren van het edict. Er zit echter nog een tweede reden in de tekst verborgen: het edict moest de rust laten wederkeren op het platteland. Meltons theorie over dat de Pruisische regering het tij van onrust op het platteland trachtte te keren door mensen van een goede scholing te voorzien wordt ondersteund door het edict, zeker in deze zin uit de introductie: 'Denn so angelegentlich Wir nach wieder hegestellter Ruhe und allgemeinem Frieden das wahre Wohlsenn Unserer Länder in allen Standen Uns zum Augenmerk machen[...]'⁴⁰

Wat verder opvalt aan de introductie van het edict, is de mate waarin het gepresenteerd wordt als een gevecht tegen de onwetendheid, een thema dat vaak terugkomt in theorieën van verlichtingsfilosofen. Zo zag bijvoorbeeld Diderot onwetendheid als een van de grootste kwaden, daarom pleitte hij voor een basisonderwijssysteem dat ook de lagere klassen leerde lezen en schrijven.⁴¹ Beladen met verlichtingsidealen is het Generallandschulreglement zeker aan het eind van het introducerend stukje:

'[...]damit der so höchstschädlichen und dem Christentum unanständigen Unwissenheit vorgeleuget und abgeholfen werde, um auf die folgende Zeit in den Schulen geschiktere und bessere Untertanen bilden und erziehen zu können.'⁴²

Hier werd beweerd dat met deze hervorming de onwetendheid bevochten zal worden om zo betere en meer geschikte onderdanen te vormen. Hoewel dit citaat verbonden is aan wat historici verwachten van een 'verlicht despoot' - namelijk het vormen van verlichte onderdanen door middel van hervormingen van bovenaf – zijn in deze introductie ook de beperkingen van de Verlichting te zien. Het woord 'geschiktere' bewijst immers dat het niet de bedoeling was om de boeren van vrij onderwijs te voorzien maar slechts van voldoende onderwijs, zodat ze hun taken binnen de samenleving goed konden uitvoeren. Onder Franse verlichtingsfilosofen gold aan het eind van de achttiende eeuw eenzelfde soort consensus over het onderwijs. De wenselijke bepalingen voor

³⁹ Johan Julius Hecker, *Königlich-Preußisches General-Land-Schul-Reglement*, (Berlijn, 1763), 1.3.

⁴⁰ Horn Melton, *Absolutism*, 145-152.

⁴¹ Harvey Chisick, *The Limits of Reform in the Enlightenment: Attitudes toward the Education of the Lower Classes in the Eighteenth-Century France* (New Jersey, 1981) 147-148.

⁴² Hecker, *General-Land-Schul-Reglement*, 1.3.

hervormde scholen waren volgens hen: beperkte inhoud, nadruk op lichamelijke opvoeding zodat men uithoudingsvermogen kon opbouwen en een belang voor patriottisme samen met een gedeeltelijke vermindering van kerkelijke invloed.⁴³ Dus zelfs het deel van de verantwoording van het edict dat als behoudend of conservatief kan worden gezien, kan gelinieerd worden aan de conservatievere kant van de Verlichting.

De daaropvolgende paragrafen van het edict zijn vooral gewijd aan nieuwe regelingen, richtlijnen en regels die gelden voor de hervormde scholen. Aan het begin van dit hoofdstuk werd al met behulp van Melton een samenvatting gemaakt. Daarin is niet of nauwelijks verantwoording van het document te vinden. Wel is in de eerste paragraaf te zien met welk doel de schoolhervormingen werden ingesteld: '[...]bis sie nicht nur das Nötigste vom Christentum gefasst haben und fertig lesen und schreiben, sondern auch von demjenigen Rede und Antwort geben können [...]'⁴⁴ En er is in de allerlaatste paragraaf van het edict nog een zin te vinden die slaat op de verantwoording van het document:

'...Und damit sich niemand mit der Unwissenheit entschuldigen könne, sondern jedermann wisse, was Unser Wille sen, so soll diese für die Land-Schulen Unserer gesamten Provinzien gemachte Verfassung überall gehörig publiciert und bekannt gemacht, auch deshalb offentlich von denen Ganzeln verlesen werden, damit derselben überall ein allerunterhänigstes Genügen geschehen möge.'⁴⁵

In de afsluiting van het document werd dus beweert dat, nadat de hervormingen doorgevoerd zijn, niemand zich meer met onwetendheid zou kunnen verontschuldigen. De oproep om vervolgens het document overal te publiceren en bekend te maken laat zien dat er een zekere toewijding is om het edict in alle provincies van de Pruisische staat door te voeren. De mate van implementatie van het edict die volgt na 1763 zegt echter wat anders. Er werd namelijk maar een klein bedrag vrijgemaakt voor de schoolhervormingen. Nu kan dat liggen aan de financiële crisis in de Pruisische staat die volgde na de Silezische oorlogen, maar de staatsfondsen die na het herstel van de economie rond 1770 vrijgegeven werden voor het onderwijs waren echter nog steeds beduidend klein.⁴⁶ Dit is zeker het geval als ze gerelateerd worden aan de fondsen die vrijgegeven werden voor de Pruisische militaire macht. Het feit dat in de dorpen die onder koninklijk patronage vielen de scholen er het slechtste voorstonden, helpt ook niet echt de toewijding van de koning aan het

⁴³ Francois Mayeur, 'Recent views on the History of Education in France', *European History Quarterly* 14:1 (1984) 96-97.

⁴⁴ Hecker, *General-Land-Schul-Reglement*, I.3.

⁴⁵ Ibidem, 20.

⁴⁶ Horn Melton, *Absolutism*, 176-179.

onderwijs, die in het edict aangekondigd wordt, te bewijzen.⁴⁷ Met deze feiten zou een lezer geneigd zijn om Hartungs gedateerde theorie aan te hangen, namelijk dat Frederik de Grote zich niet bezighield met het onderwijzen van de massa.⁴⁸ In het edict zelf is er echter allesbehalve desinteresse voor het algemene basisonderwijs te vinden en latere cijfers tonen ook aan dat het Generallandschulreglement later in Frederiks regeerperiode wel steeds beter in werking trad.⁴⁹ Dat er sprake is van een moeilijk begin wil niet per se zeggen dat het Frederik de Grote aan motivatie ontbrak om de schoolhervormingen te laten slagen. We kunnen ons echter wel afvragen hoe oprecht de verantwoording in dit edict is, aangezien de eerste cijfers iets anders zeggen en Frederik de Grote vaker zijn onderdanen misleidde in publicaties.⁵⁰ Toch valt het op dat er een contrast bestaat tussen de doeleinden van het edict die in het edict worden opgenoemd en de minder succesvolle implementatie van deze doeleinden die daarop volgde.

De verantwoording die Frederik de Grote, via Hecker, gaf in het document komt wel overeen met de verantwoording die hij gaf voor zijn daden in eerdere publicaties. Net als hij in de documenten van 1746 en 1752 stelde dat hij de eerste dienaar van de staat was, liet hij dit in de verwoording van het Generallandschulreglement duidelijk zien: 'so ist Unser so wohlbedachter als ernster Wille, das das Schulwesen auf dem Lande in allen unsern Provinzen auf einen bessern Fus als bisher gefestet und verfasst werden soll.'⁵¹ De koning ging er samen met zijn regering ervoor zorgen dat overal in de staat beter onderwijs zou komen, zodat er betere onderdanen gevormd werden. En dat allemaal in dienst van de staat.

⁴⁷ Achim Leschinsky en Peter M. Roeder, *Schule im historischen Prozess: zum Wechselverhältnis von institutioneller Erziehung und gesellschaftlicher Entwicklung* (Stuttgart, 1976) 116-118.

⁴⁸ Hartung, 'Der aufgeklärte Absolutismus', 26-31. En ook te vinden in Roger Wines, *Enlightened Despotism: Reform or Reaction?* (Boston, 1967) 40.

⁴⁹ Horn Melton, *Absolutism*, 179-180.

⁵⁰ Voor een uitgebreide studie over wat Frederik de Grote naar buiten bracht en wat zijn echte overtuigingen waren verwijs ik weer naar: Nick Trueherz, 'Useful Lies: The Limits of Enlightening the Common Man. Frederick the Great and Franco-German Cultural Transfer', *Intellectual and Political Elites of the Enlightenment* 16 (2014) 58-85.

⁵¹ Hecker, *General-Land-Schul-Reglement*, I.3.

Conclusie

Historici hebben zich in de loop van de tijd vaak afgevraagd in hoeverre verlichte despoten daadwerkelijk verlicht waren. Velen twijfelen over hoe zeer de Verlichting gekoppeld kan worden aan de bestuurlijke daden van de desbetreffende monarchen. In deze scriptie is nadrukkelijk naar een specifiek bestuurlijk edict gekeken, het Generallandschulreglement van 1763, een edict dat veel effect had op het Pruisische 'Schulwesen'. Door te kijken hoe in dit edict de uitvoering van het edict werd verantwoord door de Frederik de Grote, krijgen we een beeld van hoe verlichtingsideeën en bestuurlijk praktijk aan elkaar gekoppeld konden zijn in de achttiende eeuw. Na dit Generallandschulreglement grondig bekeken te hebben kan vastgesteld worden dat in de verantwoording van dit document verlichtingsideeën terug te vinden zijn.

In hoeverre Frederik de Grote overtuigd was van deze verlichte uitspraken en of hij ook alles deed om de in het edict besproken idealen waar te maken is moeilijk te bepalen. Ten eerste is het moeilijk om de persoonlijke motivatie van monarchen achter bestuurlijke edicten te achterhalen, dan zou je al memoires moeten vinden die precies in die periode geschreven zijn. Die zijn niet te vinden rondom het Generallandschulreglement. Bovendien zoals Frederik de Grote zelf al zei zijn de wensen van de monarch zelf vaak onbelangrijk als er praktische beslissingen genomen moeten worden. Als zulke persoonlijke motivatie wel gevonden kan worden is het ook nog eens lastig om alles wat een monarch zegt letterlijk te nemen. Ten tweede zit er een heel ambtenarenapparaat om een monarch heen, ook bij een verlicht despoot. Zij hebben toch een zekere mate van invloed op de edicten, zeker als ze de opdracht krijgen om de edicten zelf op te stellen, zoals Hecker. Het is dus maar de vraag of dat wat onder de koninklijke stempel staat ook echt van de koning afkomstig is, of hoofdzakelijk van een van zijn vele ambtenaren. Ten derde in dit specifieke geval is Frederik de Grote een tegenstrijdige persoonlijkheid. We weten dat Frederik de Grote veel te doen had met de Verlichting, hij had een briefwisseling met Voltaire en hij schreef documenten waarin hij ideeën van de Verlichting besprak en zijn plichten als eerste dienaar van de staat uitgebreid noemde. Maar tegelijkertijd zijn er genoeg documenten te vinden waarin hij negatief is over de massa en zijn er genoeg politieke beslissingen terug te vinden die duiden op een voorkeursbehandeling van de aristocratie. De conservatieve kant van de Verlichting kent echter dezelfde soort negatieve ideeën over de massa en voorkeur voor de aristocratie (waar verlichtingsdenkers vaak zelf deel van uit maken).

Niet alle vragen zijn hiermee uit de lucht: 'Was een verlicht despoot deel van een hervormende beweging of de laatste deel van het hoofdstuk absolutisme?' Een vraag als deze is niet met behulp van dit edict te beantwoorden, als ze überhaupt ooit te beantwoorden zijn. Wat dit edict wel laat zien is dat het verantwoord werd tegenover de onderdanen in de verschillende Pruisische

provincies met behulp van ideeën uit de Verlichting. Dit laat wel degelijk een koppeling tussen Verlichting en bestuurlijke praktijk zien, tenminste in het Pruisen van Frederik de Grote rondom de uitvoering van dit edict. Eenzelfde soort onderzoek naar andere invloedrijke edicten op andere ruimtes van tijd en plaats kan een completer beeld geven van in hoeverre Verlichting met de bestuurlijke praktijk van de Verlichte despoten verbonden werd.

Literatuurlijst

Bronnen

Brief van 18 maart 1776, in: *Diaries and Correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury*, Lord Malmesbury. Londen 1845, Bd. I, 8.

Hecker, Johan J., *Königlich-Preußisches General-Land-Schul-Reglement*, (Berlijn, 1763), I.

Menzel, Karel A., *Die drei Königlich Preussischen Schul-Reglements: Mit anhang mehrerer das Erziehung und Schulwesen betreffender Gesetze und Verordnungen* (Breslau, 1839).

Küntzel, Georg, *Die Politischen Testamente der Hohenzollern*, Bd. II (Berlijn, 1911), 1-84.

Voltaire, *Oeuvres Complètes: Correspondance avec les Souverains* (Paris, 1818).

Secundaire literatuur

Aldridge, Alfred O., *The Ibero-American Enlightenment* (Champaign, 1971).

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolute State* (Londen 1974).

Behrens, Betty, 'Enlightened Despotism', *Historical Journal* 18 (1975), 401-408.

Cassirer, Ernst, *The Philosophy of Enlightenment* (Princeton, 1951).

Chisick, Harvey, *The Limits of Reform in the Enlightenment: Attitudes toward the Education of the Lower Classes in the Eighteenth-Century France* (New Jersey, 1981) 147-148.

Conrad, Sebastian, 'Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique', *The American Historical Review* 117:4 (2012), 999-1027

Darnton, Robert, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800* (Cambridge, 1979).

Gay, Peter, *The Enlightenment: an interpretation* (New York, 1977).

Gershoy, Leo, *From Despotism to Revolution, 1763-1789* (New York, 1944), 85-89.

Gooch, George P., 'Der aufgeklärte Absolutismus', *Historia Mundi* 9 (1960), 62-74.

Forster-Hahn, Françoise, 'Adolph Menzel's "Daguerreotypical" Image of Frederick the Great: A Liberal Bourgeois Interpretation of German History', *The Art Bulletin* 59:2 (1977), 242-261.

Hartung, Fritz, 'Der aufgeklärte Absolutismus', *Historische Zeitschrift* 180 (1955), 26-31.

Henshall, Nicholas, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy* (Londen, 1992) 191-196.

Horn Melton, James van, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria* (Cambridge, 1988).

L'Heritier, Michel, 'Le despotisme éclairé, de Frédéric II à la Révolution', *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 9 (1937), 181-225.

- Israel, Jonathan I., *Radical enlightenment : philosophy and the making of modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001).
- Israel, Jonathan I., *A revolution of the mind : Radical Enlightenment and the intellectual origins of modern democracy* (Princeton, 2012).
- Johnson, Hubert C., *Frederick the Great and his Officials*, (Londen, 1975).
- Koser, Reinhold, 'Die Epochen der Absoluten Monarchie in der Neuere Geschichte', *Historische Zeitschrift* 61 (1889), 246-87.
- Leschinsky, Achim en Roeder, Peter M., *Schule im historischen Prozess: zum Wechselverhältnis von institutioneller Erziehung und gesellschaftlicher Entwicklung* (Stuttgart, 1976).
- MacDonogh, Giles, *Frederick the Great: a Life in Deed and Letters* (Londen, 1999).
- May, Henry F., *The Enlightenment in America* (Oxford, 1976).
- Mayeur, Francois, 'Recent views on the History of Education in France', *European History Quarterly* 14:1 (1984) 96-97.
- Möller, Horst, 'Die Interpretation der Aufklärung in der Marxistische-Leninistische Geschichtsschreibung', *Zeitschrift für Historische Forschung* 14 (1977), 438-472.
- Munck, Thomas, *The Enlightenment* (Londen, 2000).
- Neugebauer, Wolfgang, *Schule und Absolutismus in Preussen: Akten zum preussischen Elementarschulwesen bis 1806* (Berlijn, 1992).
- Okenfuss, Max J., Education and Empire: School Reform in Enlightened Russia, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 27:1 (1979), 41-68, alhier 45.
- Outram, Dorinda, *The Enlightenment* (Cambridge, 2011).
- Ranke, Leopold von, *Friedrich II. König von Preußen* (Hamburg 2012).
- Schieder, Theodor, *Friedrich der Grosse. Ein Koningtum der Widersprüche* (Berlijn, 1983).
- Sösemann, Bernd, *Friedrich der Grosse in Europa, Band I en II* (Stuttgart 2012).
- Terrall, Mary, The Culture of Science in Frederick the Great's Berlin, *History of Science* 28:4 (1990) 333-364, alhier 335.
- Treitschke, Heinrich von, *Der große König: (Aus d. 1. Teil d. deutschen Geschichte d. 19. Jh.)*, (München, 1928).
- Trueherz, Nick, 'Useful Lies: The Limits of Enlightening the Common Man. Frederick the Great and Franco-German Cultural Transfer', *Intellectual and Political Elites of the Enlightenment* 16 (2014) 58-85.
- Venturi, Franco, *Settecento riformatore* (Turijn, 1969).
- Vocke, Roland, *Frederik de Grote tussen Verlichting en Absolutisme* (Amsterdam, 1979), 62.
- Wines, Roger, *Enlightened Despotism: Reform or Reaction?* (Boston, 1967) 40.